

Рецензия

от доц. д-р Стефка Първева за дисертацията на Паулина Тотева Андонова, редовен докторант в Катедра „История на България“ на Историческия факултет – СУ „Св. Климент Охридски“, на тема: „Аскери чифлиците в българското пространство. Софийската каза през XVI – началото на XIX век“ за присъждане на образователната и научната степен „доктор“

Изучаването на аграрните имоти, обединени под общия термин чифлик, владени от представители на управляващата класа (аскери) в Османската империя, има дълга история. Българската и чуждите историографии разполагат с ценни проучвания, които изясняват важни аспекти в рамките на тази проблематика. Базирани на научните резултати от своите изследвания, авторите споделят, както сходни идеи, така и различни гледни точки относно генезиса, природата, структурата и етапите на развитие на тези стопански форми в османското икономическо и социално пространство, формирайки по този начин един общ „дебат за чифлиците“. С пълно основание оттук насетне в този дебат би могла да се включи и Паулина Андонова със своя дисертационен труд, посветен на проблема за чифлиците в Софийско. В съответствие с добрата изследователска практика, наложила се в по-голямата част от проучванията по въпроса, тя ограничава своето изследване на регионално ниво – границите на Софийска каза – територия, която е слабо проучена от гледна точка на поставената тема. Този избор позволява на авторката да анализира проблемите в дълбочина и да очертае техните регионални специфики. Дисертацията се състои от уводна глава и още три глави, заключение и списък на използваната литература.

В уводната глава Андонова прави преглед на библиографията по темата, убедително представя различните типове изворов материал, върху който е изградено изследването; очертава основните цели и задачи на дисертационния труд, неговите хронологически и териториални рамки. В тази първа част от труда авторката представя Софийска каза през XVI – началото на XIX в., като анализира отделни

аспекти от демографското състояние и развитие на населението и поселищната мрежа на нейна територия.

В първа глава е изследван процесът на формиране и правният статут на чифлиците в българското пространство по примера на Софийската каза през XVI – началото на XIX в. Дисертантката проследява пътищата, по които представителите на аскери класата придобивали земи и други имоти в процеса на създаване на чифлишки стопанства, анализира техния правен статут и данъчно облагане. Опирайки се на използваната изворова информация и на изследванията по въпроса, Андонова стига до извода, че в общи линии процесът на формиране и на развитие на аскери чифлиците в Софийска каза не се отличава от този, който може да се проследи и в другите изследвани региони на Османската империя през XVI - началото на XIX в. Това се отнася както за регламентирани от закона възможности и процедури, така и за нерегламентирани способности за снабдяване със земя от страна на хората със статут на аскери с цел създаване или разширяване на техните чифлишки стопанства. Все пак авторката изказва предположение, че злоупотребите при създаване на аскери чифлици на територията на Софийска каза не били често срещано явление. Тази особеност Андонова обяснява с по-силния контрол, който властта упражнявала в района на София заради нейния статут на административен център на провинция Румелия, както и в сравнително по-спокойната военно-политическа обстановка в района в сравнение с тази по границите на империята и по-конкретно Видин и прилежащия му район. Наред с това авторката установява и още една, може би регионална специфика – незаконно по своята същност прехвърляне към чифлишки имоти на войнушки бащини, които носели на новите владетци и облекчения режим на тяхното данъчно облагане. Що се отнася до правния статут на имотите, включени в изследваните аскери стопанства – тяхното владение и плодopolзване, собственост и наследяване, както и данъчното облагане на земите, стопанските обекти и реколтите - авторката установява, че чифлишкиите били подвластни на прилаганите в империята закони (кануна и шерията) точно толкова, колкото и селяните със статут на рая.

Втора глава на дисертацията е посветена на проблемите на географското разпространение, структурата, стопанския профил и начините на обработване на земята в чифлиците, създадени на територията на Софийска каза през изследвания период.

В първата част дисертантката се опитва да открие закономерностите при подбора на селища, в които са изградени чифлишки стопанства, да очертае тяхната концентрация в различни райони на казата, да открие факторите, които създавали условия за установената териториална конфигурация. Очертани са промените в географията, броя и мащабите на чифлишките стопанства през различните столетия. Андонова достига до извода, че въпреки подходящите екологически и икономически условия, концентрацията на чифлици в Софийско остава ниска през целия изследван период. Този факт авторката обяснява с традиционно високата плътност и устойчивост във времето на поселищната мрежа и съответно високата степен на усвояване на обработваемата земя от страна на селяните със статут на рая. Така само в 55 (приблизително 25 %) от общо 200 села в Софийско били създадени и съществували за кратък или по-продължителен период от време чифлишки стопанства. Екологичните условия на средата създали предпоставки за концентрацията на аскери чифлиците основно в източната част на Софийското поле, като повече от 70 % от селищата с чифлици били разположени в зоните с равнинен или равнинно-хълмист релеф и около 30 % в полупланински терени.

Във втората част е направен преглед на основните структурни единици, обединени условно от османските чиновници в категориите „вътрешна” и „външна” части, които изграждат чифлишките стопанства; установено е пространственото им разположение на микро нива - спрямо застроената част на селищата, техните землища, както и спрямо междуселищните пространства; анализиран е стопанският профил на чифлиците в Софийско, работната ръка, средствата и методите за обработване на земята им. На основа на резултатите, до които достига, авторката твърди, че в своето мнозинство тези стопанства били монокултурни производствени единици, в които се сеело основно зърно, като доминираща в това отношение била пшеницата. Освен това сечивата и методите, използвани при обработване на

чифлишките земи, били идентични с тези в райетските стопанства. Андонова достига и до извода, че през ранния период на изграждане на аскери чифлици в Софийско в тях бил използван робски труд, който от XVII в. насетне бил заменен с труда на наемна работна ръка – селяни, ангажирани в производствените дейности на чифлика за различен период от време и при различни условия на труд и заплащане.

В трета глава от дисертацията, са изследвани различни аспекти от икономическия профил на чифлиците и социалния статут на техните владетели. Основните въпроси, на които авторката търси отговор, са свързани с изясняване на целите, които хората със статут на аскери преследвали, създавайки чифлици. Андонова прави опит да реконструира мащабите на чифлишките стопанства, опирайки се на обработваемата площ, на броя на наетите ратаи, на паричната им оценка. Авторката установява, че като цяло аскери чифлиците през XVII – началото на XIX в. били малки по своите размери стопанства. Типичният за района чифлик разполагал с между 3 до 10 чифта орна земя. В 50 % от случаите освен ниви, стопанствата включвали и други аграрни имоти – пчелини, зеленчукови и овощни градини, ливади, воденици. През XVI в. започнали да се зараждат и т. н. „чифлици-села”, които през XVII в. окончателно се формирали като самостоятелни данъчно облагаеми и поселищни единици. Андонова търси връзката между големината на чифлиците и социалния статут на техните собственици – служебно положение, политическо влияние, връзка с други служебни лица, богатство. Дисертантката установява, че аналогично на други изследвани райони, в около 60 % от случаите софийските чифликчии били предимно военни, често обвързани с еничарския корпус, както и хора от различни нива на провинциалната администрация.

На следващо място, Паулина Андонова реконструира предполагаемите количествени измерения на производството на зърно в чифлиците, очакваните излишъци и печалби в полза на чифликчиите в стопанства с различни мащаби. Авторката достига до извода, че през целия изследван период само в около половината аскери чифлици в Софийско се раждала реколта, която можела да донесе печалба на своите владетели след реализирането на зърнените излишъци на пазара. Анализирайки наследствените описи и имотите, включени в тях, Андонова

установява, че и при много богатите, и при по-бедните чифликчии оценката на стопанството формирала между 20 и 50 % от стойността на наследството. Тези пропорции показват, според авторката, че чифликът в Софийско само допълвал приходите на своя владелец, като се вписвал в цялостната структура на икономическа състоятелност и влияние на аскерите, формирани чрез лихварство, откупуване на данъци или извлечени от възможностите, предоставени от аянлъка.

На последно място, Андонова изследва начините, пътищата и каналите за реализиране на чифлишката продукция на пазара.

В заключението са представени основните резултати, до които авторката достига в отделните части на своето изследване.

В заключение бих искала да отбележа, че представеният за защита дисертационен труд представлява принос в българската историография по проблемите, засягащи различни аспекти от историята на чифлишките стопанства. Опирайки се върху богат като произход и съдържание и в по-голямата си част непубликуван изворов материал, Андонова реконструира възможната картина на създаване, териториално разпространение, структурни характеристики, производствен потенциал и тенденции на развитие на аскери чифлиците в Софийско, очертава портрета на техните владелци. Наред с това, сравнявайки чифлиците в района с тези от други части на Балканите, дисертантката прави опит да открие общите черти, както и да отграничи регионалните специфики, характерни за стопанствата в проучваната територия за период от повече от три столетия.

В своето изследване Андонова показва добра библиографска осведоменост, както и необходимата степен на знание на османотурски език, така че да се справя успешно с превода на различните типове документи, върху които е изградено изследването. Познаването на извора в оригинал е позволило на авторката да осмисли правилно основни термини, използвани в специфичен контекст, като по този начин е избягнала „клопките“ на неточните преводи, които понякога са водили изследователите до погрешни изводи. Положителен момент в работата на Андонова са честите и необходими разяснения на прилаганите методи на работа с всеки тип документи, коректното използване на мерните единици – необходимо условие за

точни и достоверни изводи. Многобройните таблици, в които е синтезирана информацията от извора, както и няколко карти, илюстриращи границите на Софийска каза и разпространението на чифлиците на нейна територия, представляват необходимо допълнение, което допринася за пълнотата на представения изследователски труд.

Наред със силните страни и приносите на изследването, в работата на дисертантката се наблюдават и някои слабости, на които ще обърна внимание, предвид тяхното преодоляване при доработването на труда и неговото обнародване, което горещо препоръчвам. В структурно отношение изложението трябва да се стегне максимално, като се избегнат множеството повторения. Бих посъветвала авторката още в началото на своето изследване да отдели повече място за очертаване на един по-цялостен и задълбочен правен, професионален и социален профил на хората, включени в категорията аскери, на тяхното място и роля в османската реалност. Необходимо е да се преодолеят и някои неясноти и противоречия в употребата на основни категории, свързани със статута на земята, състава на райетския чифлик/бащина и райетското стопанство. За постигане на относителна сравнимост между оценките на наследствените имоти, в това число и на чифлишките стопанства, е подходящо преизчисляването на тяхната парична равностойност в монетарно сребро. Добре би било да се обърне по-сериозно внимание и на социално-икономическия и политически контекст на изследваните структури и процеси, както и на влиянието, което упражнява върху тях динамично променящата се конюнктура.

Макар да изтъкнах по-горе, че Андонова показва добри умения за работа с изворите, има случаи, в които методите на използване на тяхната информация са неубедителни. Ще спомена примера с вакъфските чифлици в с. Враждебна – един много интересен казус, който, според мен, остава недостатъчно изяснен поради една единствена причина – „накъсване” на изворовата информация и разпиляването ѝ в различни части от дисертацията. Смятам, че е по-уместно, документите, чрез които се реконструира историята на създаване, промяна в статута и развитие на въпросните чифлици, да бъдат представени в своята цялост още в началото, когато се поставя

проблема и се анализират различни аспекти от този специфичен случай. И най-сетне, добрите практики изискват освен списък на библиографията, авторът да представи накрая и обобщен списък на използваните в изследването извори.

Съгласно законовите изисквания, Андонова е публикувала три статии и е предала за печат четвърта по темата на дисертацията. Представеният автореферат включва необходимия обем от информация.

Казаното по-горе ми дава основание като член на Научното жури да гласувам положително за присъждане на Паулина Андонова на образователната и научната степен „доктор”.

15 юни 2013 г.

Доц. д-р Стефка Първева

Институт за исторически изследвания - БАН